

MAREK JEDLIŃSKI

Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Filozoficzny
e-mail: marjed7@amu.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-9823-7254>
<https://doi.org/10.14746/h.2024.1.3>

Nadzieja na wojnę zwyciężającą pokój. Myśl rosyjska w latach 1914–1918

*The Hope for the War as a Results of the Inactivity of Peace.
The Russian Thought on the Great War (1914–1918)*

Abstract. *The article analyzes the self interpretative views of Russian thinkers on the Great War. Philosophers, historians and publicists unanimously assessed the armed conflict of 1914–1918 as a great change from the state of peace understood as apathy. The war was supposed to give hope for a positive transformation of Russia. According to philosophers, the conflict between the Orthodox East and the West was to lead to a renewal of the European spirit. The war was to destroy the foundations of Western thinking: rationalism, atheism, nihilism, militarism, capitalism and bourgeoisism. The German Empire for the Russians was the embodiment of these features of Modernity. The mission of the East was to be the religious revival of Europe, the liberation of the Slavs and the conquest of Constantinople.*

Keywords: *war, peace, Russia, culture, Germanophobia, bourgeoisie, rationalism, Slavs*

Uwagi wstępne: Rosja w latach 1914 i 2014 (2022)

Iwan Iljin w książce *Duchowy sens wojny* (1915) zawarł myśl brzmiącą prowokacyjnie i intrygującą poznawczo: każda wojna prowadzona przez Rosję jest wojną obronną. Nawet wkroczenie do serca Niemiec powinno być interpretowane nie jako działanie agresywne, lecz jedynie jako akt prewencyjny, ratujący ojczyznę¹.

¹ Zob. И.А. Ильин, *Духовный*, Тип. т-ва Сытина, Москва 1915, ss. 36–37.

Wybuch wojny w 1914 r. napawał intelektualistów rosyjskich nadzieją na przełamanie pokojowego marazmu, bezruchu, stanu onirycznego oczekiwania. Pokój jawił się jako etap poprzedzający ożywienie wojenne (rozstrzygające narosłe w czasie kwestie sporne) i jednocześnie jako stan następujący po przewencyjnej burzy, fermentie (prawidłowość tę oddawałaby myśl zawarta w przysłowiu *Si vis pacem, para bellum*).

W niniejszym artykule poddam analizie i interpretacji narrację wojenną, gorącą myśl filozofów rosyjskich sprzed ponad stu lat. Uważne wczytywanie się w ich słowa może stanowić ostrzeżenie, wzbogacając o narzędzia poznawcze, pozwalające uchwycić szybki bieg myśli prowadzących ku świętym szalom patriotyczno-nacjonalistyczno-imperialistycznym. Będą one miały swoje konotacje temporalne i niechlubne nawiązania. Sto lat później, poczynając od 2014 r., Rosja putinowska będzie oswajając świat z procesem pokojowym „projektowanym”, mającym nastąpić szczególnie po 2022 r., po *crescendo* zła koniecznego, niechcianego; „zła przewencyjnego”, biorącego się z rozpaczliwej obrony Rosji przed pełzającą agresją Zachodu, z jej szaleńczej ojczyźnianej walki z brutalnym neokolonializmem i wreszcie walki starej Rusi uobecnionej w uniwersum putinowskim o świat tradycji, najwyższych wartości i wiarę. Motyw obrony religii i najwyższych, staroruskich wartości pojawiał się również wśród intelektualistów rosyjskich w trakcie Wielkiej Wojny. W tym kontekście warto przypomnieć ich dorobek: w latach 1914–1918 zapewniali świat, że Rosja pragnie wyłącznie pokoju i w swojej tysiącletniej historii zawsze była zmuszana do walki niechcianej, zniechęconej. Putinowska narracja o wojnie obronnej/ojczyźnianej koresponduje z wizją Iljina, *notabene* darzonego przez prezydenta Rosji wielką estymą. Obydwie narracje wojenne – 1914 i 2014/2022 – definiują zastany pokój jako stan marazmu, a nawet upokorzenia Rosji; zapowiadają „zwycięzenie” pokoju i wykroczenie poza jego granice tłumiące energię rosyjskości. Wojna będzie oczekiwana jako akt rozbudzający nadzieję.

1. Podniecenie wojenne

Figura pokoju determinowanego przez niechciany, lecz konieczny konflikt otwiera horyzont własnej logiki wojny, która od najdawniejszych czasów poddawana była zabiegom sakralizacyjnym. Z perspektywy etyki wojny ważniejsze od opisu faktograficznego jest śledzenie idei, myśli czy też woli urealnienia mitu, kiedy to walka staje się rytuałem i ma swoje święte szafy (niegdyś wojownik dbał o zachowanie równowagi kosmicznej). Konstrukcje dyskursywne nie wytrzymują konfrontacji z emotywną żądzą destrukcji, zemsty czy – jak twierdził Ludwik Gumplowicz – plemienną walką o przestrzeń, terytorium, pierwotne pragnienie zawłaszczania w celu rozszerzania własnego obszaru, uczynienia go swojskim, po pokonaniu obcego².

² Zob. L. Gumplowicz, *System socjologii*, Wydawnictwo Spółki Nakładowej, Warszawa 1887, s. 253.

Zawładnięcie cudzym terytorium miało też oznaczać docelowo rozszerzenie strefy pokoju (na tym była ufundowana idea *pax romana*). Już Tukidydes twierdził, iż zasada siły ustanawia własny, dominujący świat. Agresja ma wymiar wolitywny: następuje zmuszenie kogoś do czegoś³. Przymus zmiany, moment narzucenia komuś swej woli wywołuje ekscytację, wyrzuca ze stanu bezruchu, paraliżującego zastoju. Potęguje wrażenie podniecającego oczekiwania.

Wojna – przekonywał Iljin w artykule *Główna sprzeczność moralna wojny* (1914) – nie jest zjawiskiem przypadkowym: „Przeciwnie, jest ona dojrzałym i potrzebnym płodem całego naszego życia”⁴. Szczególny status miała zyskiwać wojna obronna: wywołuje ona pozytywną ekscytację. Nadzieję na długotrwały pokój mogła też dawać wojna zaczepna – analizując dzieje starożytne, przekonywał o tym chociażby Włodzimierz Sołowjow (inspirujący wielu rosyjskich myślicieli religijnych)⁵. Metafizyka wojny, mówiąc językiem bierdiajewowskim, ufundowana jest na potrzebie powrotu do etapu ożywczego konfliktu, wielkiej zmiany (Trubieckoj⁶), ofiarnego poświęcenia (Dostojewski⁷), kończącego – wedle określeń Sergiusza Bułgakowa – czas sennego pokoju. Figura zakończenia dłużącego się oczekiwania skrywała w sobie stan wręcz perwersyjnej satysfakcji. Wasilij Rozanow w książce *Wojna roku 1914 i rosyjskie odrodzenie* (1915) opisywał wybuch wojny językiem niemal euforycznym, który mógłby raczej sugerować jej zakończenie i zawarcie upragnionego pokoju:

Wszędzie dzieje się coś nieopisanego, jakaś aura nadchodzi zewsząd... Jakież przyplływ młodości. Na ulicach przechodnie stali się młodszy, w pociągach podróżują coraz młodsi... Wszystko zostało zapomniane, troski wyrzucone prócz jednej myśli o nadchodzącej prawie niezauważenie wojnie i myśl ta połączyła ogromne masy Rosjan w jednego człowieka...⁸

Autor namawiał ludzi do ekstatycznego zjednoczenia się w czułym uścisku, w pełnym nadziei zastygnięciu i oczekiwaniu wielkich wydarzeń, od dawna upra-

³ Zob. Tukidydes, *Wojna peloponeska*, tłum. K. Kumaniecki, Czytelnik, Warszawa 1988, ss. 335–343. Por. W. Jaeger, *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*, tłum. M. Plezia, H. Bednarek, Fundacja Aletheia, Warszawa 2001, s. 494.

⁴ И. Ильин, *Основное нравственное противоречие войны*, „Вопросы философии и психологии” 1914, Год XXV, кн. 125 (V), s. 817.

⁵ „W ten sposób wszystkie wojny, które zapełniły starożytność, tylko rozszerzały obszar rapowania pokoju”. В.С. Соловьев, *Оправдание добра. Нравственная философия*, w: *Собрание сочинений Владимира Сергеевича Соловьева*, т. VIII, Книгоиздательское Товарищество «Просвещение», Петербург 1914, s. 431.

⁶ Zob. E. Трубецкой, *Отечественная война и ее духовный смысл*, Тип. Т-ва И.Д. Сытина, Москва 1915, s. 5.

⁷ Fiodor Dostojewski był uwiedziony przez ideę wojennego poświęcenia własnego życia; m.in. z tego powodu wojnę nazywał stanem lepszym od pokoju. Por. F. Dostojewski, *Z notatników*, przeł. Z. Podgórzec, Czytelnik, Warszawa 1979, s. 157.

⁸ В. В. Розанов, *Война 1914 года и русское возрождение*, Тип. т-ва А.С. Суворина, Петроград 1915, s. 1.

gnionego zderzenia dwóch światów. Nastąpił uświęcony moment konfrontacji, dokonała się erupcja patriotyzmu: „Walcz odważnie, narodie rosyjski”⁹. Filozof wyjaśniał, że w czasach pokoju człowiek czuje się tylko zwykłym, szarym obywatelem, natomiast w czasie wojny staje się częścią gigantycznej organizacji państwowej¹⁰. Myśliciel z właściwą sobie dezynwolturą oznajmiał czytelnikom, że wojna jako przebudzenie jest szczególnie potrzebna Rosji, albowiem cała jej historia jest wręcz nieprzyzwoicie cicha, pozbawiona wstrząsów: „Rosyjski stan to stan pokoju, bez burz dziejowych. Ludzie rosyjscy są z natury cisi”¹¹. Wybuch wojny udowodnił, że stara, święta Ruś wciąż żyje, wciąż jest wielka, wierna, cnotliwa, pełna pokory i gotowa do walki – oznajmiał publicysta i krytyk literacki Aleksander Glinka¹². Spokorniała, ze swej natury pokojowa Rosja była przeciwstawiana agresywnemu Zachodowi i światu islamskiemu (reprezentowanemu przez Turcję). Szczególną uwagę rosyjscy myśliciele będą koncentrować na Europie, rozpoznając w jej cywilizacji cechy, które miały predysponować do konfrontacji z kulturą duchową Rosji. Oś konfliktu będzie stanowić zderzenie cywilizacyjno-kulturowe¹³ – dla filozofów rosyjskich mniejsze znaczenie będzie miał wymiar polityczny czy strategiczno-dyplomatyczny Wielkiej Wojny. Konflikt zbrojny miał bowiem przenosić do sfery *sacrum*.

2. Ratio i Logos: oblicze kulturowe wojny i pokoju

Intelektualiści doby srebrnego wieku wybuch wojny postrzegali w szerokim horyzoncie cywilizacyjno-kulturowej konfrontacji Zachodu ze Wschodem. Konkretnie działania militarne same z siebie nie miały dla nich istotnego znaczenia, skrywały bowiem głęboki i autentyczny problem: kolizji dwóch obrazów świata – racjonalistyczno-ateistycznej cywilizacji z religijną kulturą duchową. Odślaniał się tym samym sakralny wymiar walki zbrojnej: konfrontacji dobra ze złem, soborowości z legionem (Iwanow)¹⁴. Na toczącą się walkę myśliciele rosyjscy patrzyli z pozycji ekskluzywizmu historiozoficznego: prawosławna Rosja miała występować w roli depozytariuszki prawdy i prawej wiary, reprezentantki najczystszej postaci chrześcijaństwa, niezłomnej obrończyni ortodoksji, tradycji i pradawnego porządku.

⁹ Ibidem, s. 6.

¹⁰ Ibidem, s. 35.

¹¹ Ibidem, s. 51.

¹² Zob. A.C. Волжский (Глинка), *Святая Русь и русское призвание*, Тип. т-ва Сытина, Москва 1915, s. 1.

¹³ Warto w tym miejscu nadmienić, że Mikołaj Bierdiajew i Włodzimierz Ern na kilka lat przed Oswaldem Spenglerem wyraźnie odróżniali cywilizację od kultury: ta pierwsza miała mieć oblicze materialne, racjonalistyczne, techniczne, ateistyczne, mieszczańskie; druga miała odznaczać się religijnością, duchowością, twórczością, tradycjonalnością czy agrarnością.

¹⁴ Zob. В.И. Иванов, *Легион и соборность*, w: idem, *Собрание сочинений*, т. 3, Foyer Oriental Chrétien, Bruxelles 1979, ss. 257–161.

W tej wizji stara, Święta Ruś miała być jedyną i godną, średniowieczną sukcesorką duchowości pierwotnego, wschodniego chrześcijaństwa oraz bogactwa duchowego hellenizmu, które dały światu misterium wiary autentycznej i żywej. Jej przeciwnieństwo miał stanowić zachodni ryt chrześcijaństwa, oparty na „rzymsko-scholastycznych sylogizmach” uśmiercających ducha i prowadzących konsekwentnie do wzrostu tendencji antychrześcijańskich w cywilizacji zachodniej. W oczach rosyjskich filozofów religijnych Rosja była stroną ofiarną, która pragnęła, żeby po koniecznej, niechcianej konfrontacji zapanował pokój rozumiany jako odrodzenie ducha Europy. Miało to nastąpić dzięki ożywczej ingerencji największego imperium chrześcijańskiego i prawosławnego – wojna była po temu najdoskonalszym powodem. Utrzymujący się dłużej stan pokoju jedynie przedłużałby proces deprawacji Europy – nie tylko w wymiarze religijnym, ale także w szerokim aspekcie cywilizacyjnym, ujawniającym się w ekspansji agresywnego kapitalizmu, militarizmu, inercji społeczeństw, zgnuśniałych w wyniku dominacji mieszczańskiego stylu życia, poczucia schyłkowości, utraty poczucia sensu (nihilizmu) czy destrukcyjnych fermentów rewolucyjnych.

Zachód był opisywany jako miejsce buntu egoistów, pełnych pychy i buty, usiłujących zająć miejsce Boga. Europejczycy zgrzeszyli i – jak powiedziałyby Lew Szestow – nadużyli wiedzy, ulegli demonicznemu pragnieniu poznania wszystkich tajemnic świata, sytuując się w centrum uniwersum oraz absolutyzując własny rozum. Rosyjska filozofia religijna kontestowała epokę modernizmu z jego wywrotowym humanizmem (akcentując jego ateistyczne oblicze), widząc fundament kultury duchowej w ontologizmie religijnym. Włodzimierz Ern rozpoznawał głęboki kryzys cywilizacji Zachodu (i jego filozofii), będący następstwem jednostronności rozwoju racjonalistyczno-fenomenologicznego (wraz z jego cywilizacyjnymi, kapitalistycznymi produktami techniki i przemysłu), ujawniającego się m.in. w absolutyzacji zmatematyzowanego, mechanicznego, abstrakcyjnego pierwiastka *ratio* (subiektywnego, ludzkiego, którego źródła Kartezjusz poszukiwał w sobie), w poznaniu formalnym i czysto kategorialnym, w logicznym, pustym, martwym schematyzmie, prowadzącym do „uśmiercania ducha” i twórczego niepokoju. Europa utraciła zdolność kreacji, wzgardziła starożytnym i średniowiecznym Logosem geniuszu: „Racjonalizm nie pojmuje w kulturze tego, co jest najważniejsze. Korzeniem kultury jest twórczość”¹⁵. „Logoizm” natomiast wydobywa żywość kosmosu, inspiruje twórczą osobę w przeciwieństwie do racjonalizmu, który ma oblicze antypersonalistyczne i reistyczne: unieruchamia autentyczne myśli i czyny, chce uczynić wszystko przewidywalnym i stabilnym. Dlatego najsilniej rozwija się w czasie pokoju; „[d]la prawdziwej kultury nie ma wroga bardziej przerażającego od racjonalizmu” – konstatował Ern¹⁶. Statyczny racjonalizm (myślenie

¹⁵ В.Ф. Эрн, *Послесловие. На пути к логизму*, w: idem, *Сочинения*, Издательство Правда, Москва 1991, s. 281.

¹⁶ Ibidem, s. 283.

dyskursywno-logiczne) ośmieszył dynamiczny „logoizm” i metafizykę, traktując tę ostatnią jako „poezję pojęć”; tymczasem twórczy, metafizyczny korzeń myśli znajduje się w boskim Logosie (ujawnił się on w antyku i został przejęty przez chrześcijański Wschód)¹⁷. Ern pisał o konieczności zjednoczenia dyspozycji poznawczych (wiedza integralna), rozbitych w nowożytnej kulturze europejskiej, oraz odrodzenia autentycznego życia twórczego ukazującego cały świat w „[a]bsolutnej jedności przeżywania estetycznego”¹⁸. Przewyciężenie pokoju miało przynieść nadzieję na wybudzenie Zachodu z racjonalistyczno-fenomenologicznego letargu, odnowienie jego sił witalnych przez Rosję Logosu¹⁹. Była ona przedstawiana jako ofiarna strona, zmuszona do niechcianego przelewu krwi, ale mająca dość siły, ażeby na swym terytorium doprowadzić do konfrontacji agresywnej, ateistycznej cywilizacji *ratio* z kulturą boskiego Logosu i odnieść w niej zwycięstwo²⁰. Sergiusz Bułgakow również patrzył z nadzieją na konflikt zbrojny: lata pokoju przyniosły bowiem poddanie się Rosji światu zachodniemu i teraz Wielka Wojna uwolni wreszcie energię ducha rosyjskiego, zakończy się nie tylko bezrefleksyjne i upokarzające oddawanie pokłonów pogańskim idolom Zachodu, ale nastąpi nawet odwrócenie ról – rozpocznie się ożywcza dominacja kulturowa prawosławnego, ontologicznego Wschodu²¹.

3. Germanofobia – Niemcy jako ucieleśnienie wojującego racjonalizmu

W oczach myślicieli rosyjskich kulminacja nowożytnego świata dyskursywno-logicznego (*ratio*) – kultu schematyzmu, matematycznego pragmatyzmu i kalkulacji, abstrakcyjnego formalizmu – nastąpiła w cywilizacji germańskiej²². Jej kapłani, powodowani pychą i naiwną wiarą w moc ludzkiego rozumu – pozbawieni religii i jedynie o niej dyskutujący (Rozanow²³) – zbuntowali się wobec tradycjonalistycznego katolicyzmu, rujnując średniowieczną jedność chrześcijaństwa zachodniego. Mikołaj Bierdiajew niemiecką reformację nazywał barbarzyńskim buntem wobec tradycji i helleńskim źródłem chrześcijaństwa, Bułgakow natomiast

¹⁷ Zob. ibidem, ss. 289, 292–293.

¹⁸ В.Ф. Эрн, *Культурное непоминание. Ответ С. Л. Франку*, w: idem, *Сочинения*, s. 122.

¹⁹ Zob. В.Ф. Эрн, *Время славянофильствует. Война, Германия, Европа и Россия*, Типография Т-ва И. Д. Сытина, Москва 1915, ss. 33–34.

²⁰ Por. W.F. Ern, *Kilka słów o Logosie, filozofii rosyjskiej i duchu naukowym*, przeł. M. Bohun w: *Niemarksistowska filozofia rosyjska. Antologia tekstów filozoficznych XIX i pierwszej połowy XX wieku. Część druga*, red. L. Kiejzik, Ibidem, Łódź 2002, s. 227.

²¹ Zob. С. Булгаков, *Война и русское самосознание*, Типография Т-ва И. Д. Сытина, Москва 1915, ss. 42–43.

²² Por. В.Ф. Эрн, *Время славянофильствует...*, s. 9.

²³ Zob. В.В. Розанов, *Война 1914 года...*, ss. 85–86.

widział w niej jedną z przyczyn tragedii nowożytności²⁴. Pyszałkowatość, rozbu-chany indywidualizm prowadziły natomiast do rewolucji społecznych, burzenia starego porządku, a w sferze myśli do sceptycyzmu, amoralizmu i nihilizmu, kulminując się w Nietscheańskiej idei „zabicia Boga”. Jednocześnie racjonalizm ufundował cywilizację techniczną, prowokując coraz większą innowacyjność w produkowaniu nowoczesnej broni. Militarizm następnie rozpałił nacjonalizm i „wymyślił” cywilizację pruską²⁵. Eugeniusz Trubieckoj uważał, że najsakrajniejszą postać nacjonalizmu reprezentowały bismarckowskie i kajzerowskie Niemcy²⁶. Jednocześnie był świadom dziedzictwa grzechu Piotrowej germanofilii; dlatego nawoływał rodaków, by pokonali w swej duszy „wewnętrznego Niemca”²⁷. Ern pisał, że wojna daje nadzieję na zrzucenie z siebie germańskiego zaklęcia, uległości i dzikiej fascynacji – Niemcy uczyli Rosjan ekskluzywizmu, teraz ona da im lekcję misji wszechświatowej²⁸. Należy wyjaśnić, że eksplozja rosyjskiej germanofobii nie była zjawiskiem odosobnionym – Niall Ferguson przytoczył liczne jej przykłady występujące w środowisku angielskich intelektualistów²⁹. Warto też w tym miejscu odnotować, że wprawdzie Siemion Frank w artykule *O poszukiwaniach sensu wojny* (1914) starał się studiować nastroje antyniemieckie³⁰ i antyzachodnie, ale jednocześnie przyznawał, że jest to wojna między obrońcami prawa (czyli Rosją) a zwolennikami bezprawia i użycia siły (czyli Zachodem). Wojna została Rosji narzucona siłą – konkludował³¹. Dlatego została ukazana jako ofiara nacjonalizmu.

Celem nacjonalistyczno-imperialistycznych Niemiec – wyjaśniał ówczesny historyk Jewgienij Tarle – jest zniszczenie Rosji, uczynienie z Rosjan pijanych, zapomnianych niewolników i nikomu niepotrzebnych nędzarzy³². Piotr Kropotkin podkreślał, że internacjonalizmowi najbardziej zagrażał niemiecki militarizm, który przemienił proletariata w masę żądną krwi i podbojów, wspierającą agresję imperialistycznego, wojennego kapitalizmu niemieckiego³³. Rosja, wedle Kropotkina,

²⁴ Zob. M. Bierdiajew, *Sens twórczości. Próba usprawiedliwienia człowieka*, przeł. H. Pa-procki, Antyk, Kęty 2001, ss. 269–270. Por. С. Булгаков, *Человечность против человекобо-жия. Историческое оправдание англо-русского сближения*, „Христианская мысль” 1917, № 5–6, ss. 1–32.

²⁵ Por. H.F. Jahn, *Patriotic Culture in Russia during World War I*, Cornell University Press, London 1998, ss. 5–6.

²⁶ Zob. E. Трубецкой, *Война и мировая задача России*, Тип. товарищества И.Д. Сытина, Москва 1915, ss. 13–14.

²⁷ E. Трубецкой, *Смысл войны*, Товарищество типографии А.И. Мамонтова, Москва 1914, s. 28.

²⁸ Zob. В.Ф. Эрн, *Ненужные рыдания*, „Утро России” 1915, № 22, s. 4.

²⁹ Por. N. Ferguson, *The Pity of War*, Basic Books, New York 1999, s. 209.

³⁰ Należy dodać, że kontestowanie dorobku kultury niemieckiej Dymitr Miereżkowski uznał za prymitywne. Zob. Д.С. Мережковский, *Невоенный дневник. 1914–1916*, «Огни», Петроград 1917, ss. 121–132.

³¹ С.Л. Франк, *О поисках смысла войны*, „Русская мысль” 1914, т. XII, ss. 125, 132.

³² Zob. E. Tarle, *Истории русско-германских отношений в новейшее время*, „Русская мысль” 1914, Кн. XI, s. 92.

³³ П.А. Кропоткин *о войне*, Типография т-ва Рябушинских, Москва 1916, ss. 3, 9–10.

była ofiarą zbiorowego szału nacjonalistycznego, w którym brała udział, wspólnie z posiadaczami i burżuazją, klasa robotnicza. Trybiki taśm produkcyjnych – czyli niemieccy robotnicy – były awangardą przemysłowo-techniczną destrukcji. Iljin przekonywał, że Niemcy gardzą słabo rozwiniętym gospodarczo Wschodem, pragną pogrążyć Rosję w chaosie, cofnąć ją w rozwoju, wywołać w niej kryzys i zapaść ekonomiczną. Słaba, niewinna, dziewicza Rosja stała się obiektem brutalnej ekspansji męskiego, zachodniego kapitalizmu: „Niemcy idą na nas [...] chcą zrobić z nas swój pokorny i niewymagający rynek zbytu”³⁴.

Niemcy były przedstawiane jako stolica i symbol agresywnego, militarne go kapitalizmu (cywilizacji miecza³⁵), brutalnej kalkulacji, aroganckiego sprytu. Miały to być zgniłe plody racjonalizmu europejskiego. W przekonaniu Erna i Bułgakowa świat germański genialnie i do skrajności rozwinął zapędy nowożytności – nadmiernej emancypacji rozumu ludzkiego, co miało przełożenie praktyczne³⁶. W artykule *Od Kanta do Kruppa* Ern tłumaczył, że fenomenalizm Kanta i germański militarizm ożywiła ta sama myśl: uśmiercający ducha schematyzm racjonalizmu, czyli aparat poznawczy metody krytycznej, który stał się podstawą filozoficzną wojennego, racjonalistycznego, konstrukcyjnego sprytu – jego wytworem było sięjące śmierć działo z fabryki Kruppa³⁷. Pobrzmiwały tu echa argumentacji Szeszutowowskiej: iż nauka zachodnia, będąca grzesznym owocem nadużycia wiedzy, wypełniła swą bezdusnością technikę (była to surowsza i poważniejsza diagnoza od wizji Heideggerowskiej czy Husserlowskiej – jednostronności rozwoju Zachodu i kryzysu rozumu). W przemyśle i idealizmie niemieckim, wyjaśniał Bierdiajew, zamaifestowało się pragnienie panowania i admiracja ludzkiej woli³⁸. Ern i Bułgakow zgodnie twierdzili, że absolutyzacja rozumu w postaci doskonalenia techniki wojennej miała stanowić punkt kulminacyjny deprawacji Niemiec i całej Europy; dzięki Rosji miało się jednak dokonać dziejowe katharsis, czyli powrót Zachodu, w ogniu wojny, do ontologizmu, do świata chrześcijaństwa i hellenizmu oraz do prostych (agrarno-wspólnotowych) ustrojów ekonomicznych³⁹. Wreszcie Rosja miała wyzwolić Europę z metodycznego, niemieckiego nowo europejskiego mieszczańskiego bezguścia⁴⁰.

³⁴ И.А. Ильин, *Духовный*, s. 35.

³⁵ Пор. В.Ф. Эрн, *Меч и Крест (Вместо предисловия)*, w: idem, *Сочинения*, ss. 297–298.

³⁶ Zob. В.Ф. Эрн, *Время славянофильствует...*, ss. 15–16; С. Булгаков, *Война...*, ss. 12–13, 26, 43–47.

³⁷ Zob. W.F. Ern, *Od Kanta do Kruppa*, przeł. M. Bohun, w: *Niemarksistowska filozofia rosyjska...*, ss. 241–243.

³⁸ Zob. Н. Бердяев, *Судьба России. Опыт по психологии войны и национальности*, Издательство Г. А. Лемана, С.И. Сахарова, Москва 1918, s. 167–168.

³⁹ Należy w tym miejscu nadmienić, że Fiodor Stiepun (walczący wówczas na froncie, w przeciwieństwie do Bierdiajewa, Erna czy Bułgakowa) uznawał te koncepcje za tendencyjne, obrzydliwe i oceniał je jako przejaw doktrynerstwa filozoficznego. Zob. Ф.А. Степун, *Из писем прапорщика-артиллериста, Пламя*, Прага 1926, ss. 106–107.

⁴⁰ С. Булгаков, *Война...*, s. 49.

4. Mieszczański pokój

Czas pokoju był czasem triumfu racjonalizmu, przyziemnej empirii i ich prymitywnej, społecznej emanacji: burżuazji-mieszczaństwa jako „produktu” schematycznego, formalnego, statycznego, pozbawionego twórczego piękna. Wojna była potrzebna, aby zakończyć etap obrzydliwej, cywilizacyjnej pewności, komfortu, dorobkiewiczostwa, luksusu, wygody i brzydoty, spod których wypełzać miała nudna przeciętność uśmiercająca jakąkolwiek twórczość. Wojna tymczasem – przypomnijmy tu słowa Hegla – wstrząsa i wyrzuca z rutyny⁴¹.

Bułgakow w publicznym odczycie *Wojna i rosyjska samoświadomość* (1915) z trudem skrywał obrzydzenie do świata mieszczańskiego i jego tzw. małego pokoju, będącego dowodem na zainfekowanie Zachodu nihilizmem prowadzącym do rezygnacji z podejmowania walki ideowej o wartości wyższe, etos rycerski, honor i jednoczesnego wejścia do świata przygnębiającej przeciętności, charakterystycznej dla fałszywego, kapitalistycznego pokoju (brutalnej, amoralnej, egoistycznej walki o maksymalizację zysku ukrytej pod hasłami stabilizacji i ładu społecznego)⁴². Myśliciel potępiał poszukiwanie spokojnych miejsc na świecie, dążenie do urzędzenia się wygodnie i bezpiecznie, jakiegoś prostackiego poszukiwania pewności – dążenia te nazwał przyrodzonym prowincjonalizmem duszy⁴³. Z przekąsem stwierdził: „»[S]tary bóg umarł« – coś uporczywie szeptało w duszy, poddaj się bez walki, pokłoń się nowemu bogu, tutejszemu, miejscowemu, ziemskiemu, «immanentnemu», a imię którego brzmi *Komfort*”⁴⁴. W horyzoncie myślowym cywilizacyjnego mieszczaństwa nie mieściły się katastrofa i panowanie boga wojny⁴⁵. Do chwili jej wybuchu – pisał Bułgakow – świętym, ale iluzorycznym obowiązkiem była obrona pokoju. Konflikt zbrojny zmuszał ludzi kultury duchowej do postawienia pytania, czy nie daje on nadziei i szansy na przebudzenie ducha⁴⁶. Burza wojny miała oczyścić duszę prostackiej mieszczyki Europy i oduczyć ją oddawania pokłonów kapitalizmowi⁴⁷. Warunkiem odrodzenia musiało być zatem wyeliminowanie mieszczaństwa. Nie sposób w tym miejscu nie nadmienić, że kolejne lata pokazały bolszewicki „pomysł” na „odrodzenie” i konsekwencję jego

⁴¹ Por. G.W.F. Hegel, *Zasady filozofii prawa*, przeł. A. Landman, PWN, Warszawa 1969, ss. 316–317.

⁴² Podobny sąd wyrażał Dostojewski. Por. F. Dostojewski, *Dziennik pisarza*, przeł. M. Leśniewska, t. II–III, PIW, Warszawa 1982, ss. 129–130 (t. II), s. 104 (t. III).

⁴³ Zob. C. Булгаков, *Война...*, ss. 4–5.

⁴⁴ Ibidem, s. 9.

⁴⁵ Ibidem, s. 21.

⁴⁶ Ibidem, s. 27.

⁴⁷ Zob. S. Bułgakow, *Na uczcie bogów. Pro et contra. Dialogi współczesne*, w: *De profundis. Z głębokości. Zbiór rozpraw o rewolucji rosyjskiej*, przeł. zespół „Aletheia”, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1988, s. 75.

realizacji – represjonowanie burżuazji dla „wyższej idei”, przekraczającej granice „wygodnej empirii”.

Lew Karsawin kilka lat po zakończeniu wojny i wybuchu rewolucji październikowej przekonywał czytelników: Rosjanin konsekwentnie udowodnił, że nigdy nie zbratałyby się z empirią, traktowaną synonimicznie jako mieszczaństwo – myśl tę zawarł w wydanej w 1922 r. książce *Wschód, Zachód i rosyjska idea*⁴⁸. Bierdiajew, podobnie jak Karsawin czy Bułgakow, odczuwał wstręt do pozbawionej duszy burżuazyjnej cywilizacji miernego pokoju. W książce *Los Rosji* (1918) napisał, że najbardziej obawiają się wojny pozytywiści – lękają się, że śmierć przerwie ich żałosny błogostan, pragną, by człowiekowi żyło się dobrze na ziemi; ich życie jest definiowane przez to, co trywialnie empiryczne. Tymczasem – wyjaśniał myśliciel – na wojnie fizyczna obłoczka człowieka może zostać unicestwiona, lecz jego dusza może nie tylko trwać niewzruszenie, ale może się nawet odrodzić. Stan pokoju może unicestwić duszę: „Do wybuchu wojny, w życiu w stanie pokoju były zabijane dusze ludzkie, gasł duch ludzki, stało się to na tyle powszechne, że przestano nawet zauważać przerażający wymiar tych mordów”⁴⁹. Unicestwienie ciał w trakcie konfliktu zbrojnego było w oczach Bierdiajewa czymś przygnębiającym, ale niezbędnym w obliczu wyższej konieczności, jaką stało się wojenne odrodzenie ducha: pokonanie empiryczności, wąskiego racjonalizmu, partykularyzmów i egoizmów.

5. Wojna jako jednoczący, twórczy duch

Iljin stan pokoju przedstawiał jako czas moralnego i duchowego podziału, powszechności postaw egoistycznych – zajmują wtedy małe troski, przyziemne cele życiowe, własne sprawy. Ludzie owładnięci partykularyzmami nie ufają innym, nie wierzą w ofiarność i obawiają się otrzymania jakiegokolwiek pomocy, która w ich odczuciu byłaby wsparciem interesownym. W okresie pokoju myśli się jedynie o „kolekcjonowaniu” korzyści dla siebie i, co najwyżej, dla najbliższej rodziny. Wąskie, empiryczne partykularyzmy, maluczkie, ziemskie egoizmy uniemożliwiały dokonanie aktu wielkiego zjednoczenia duchowego: „Nasze dusze są podzielone właśnie dlatego, że każda jest zajęta swoimi troskami, swoim losem, swoimi sprawami”⁵⁰.

Nagle zerwanie pokoju miało przynieść gwałtowną przemianę:

I oto wojna nieoczekiwanie wtargnęła do naszego życia i przymusiła nas do troski nie o siebie i wysiłku nie dla siebie. Umożliwiła wzajemne zrozumienie i zaufanie, wyzwoliła w nas szczodrość, a nawet rozbudziła w nas dobro⁵¹.

⁴⁸ Л.П. Карсавин, *Восток, запад и русская идея*, Academia, Петербург 1922, s. 78.

⁴⁹ Н. Бердяев, *Судьба России...*, s. 179.

⁵⁰ И.А. Ильин, *Духовный*, s. 6.

⁵¹ Ibidem, ss. 7–8.

Iljin widział w wojnie moment wykroczenia poza wąskie granice „ja”, odrodzenia myślenia wspólnotowego „my”, wielkiego zjednoczenia i wyrzucenia ze stanu „tu i teraz”: „Każda dusza usłyszała zew i od każdej rozwinęła się jakaś nić, naprężyła się, zadrżała i związała się z innymi, jednocząc się w jedno, dalekie i bliskie »tam«”⁵². Dusze splatają się ze sobą niczym korzenie pod drzewem, którego gałęzie i liście symbolizują żywą wspólnotę. Ogień miłości – z emfazą pisał myśliciel – nakazuje mówić: „Jestem Rosjaninem”; odradza się jedność narodowa („Там – мы; мы – русский народ”⁵³). Prócz egoizmu, wojna przełamuje także, właściwe dla pokoju, poczucie wyobcowania i anonimowości; ludzie nowo poznani jednoczą się dla wspólnej, wielkiej sprawy, współodczuwają empatycznie to samo – konstatował Iljin, powtarzając rozanowski motyw czułego uścisku, zastygnięcia w transie oczekiwania czegoś ekscytująco nowego. Wniosek był następujący: tylko wojna może wznieść wspólnotę na poziom tak doskonałego połączenia; to pokój dzieli ludzi, nie wojna. Na tym miał polegać duchowy sens wojny. Myśl tę znajdujemy już u Włodzimierza Sołowjowa: wojna miała być prostym środkiem prowadzącym do „wewnętrznego zjednoczenia ludzkości”⁵⁴. Bierdiajew wierzył, że wojna poprowadzi ludzkość ku kosmicznej erze jedności⁵⁵.

Iljin uważał, że przerwanie pokoju przyniesie zjednoczenie wszystkich bez wyjątku Rosjan. Wojna miała wyzwolić wielką, patriotyczną energię, a armia miała się stać symbolem jedności i połączyć nawet zantagonizowane warstwy społeczeństwa: „Niechaj nasza armia stanie się rzeczywistą, prawdziwą awangardą naszej wielkiej Rosji, jej przyszłego odrodzenia i rozkwitu duchowego”⁵⁶. Ern natomiast konstatował: armia to Rosja, Rosja to armia⁵⁷. To w siłach zbrojnych – pisał następnie myśliciel – w trakcie wielkiej wojny manifestują się energia i charakter narodu⁵⁸. Bułgakow również wpadał w ekstazy dla armii: „Jakimż to słowami zdołamy oddać chwałę, jakąż szlachetnością możemy wdzięczyc się naszym wojskom, które swoją skromną wielkością objawiło nam i całemu światu skarby duszy rosyjskiej, jej prostotę, czystość i wiarę [...]”; po czym kontynuował, afektowany: „Armia rosyjska potęgą swego ducha zbawi i wyzwoli świat od zagrożenia antychrystusowego zniewolenia”⁵⁹. W emfaticznym zdaniu wieńczącym *Sens wojny* (1914) Trubieckoj napisał: „Niechaj wiara w świetlisty sens zwycięstwa ogłosi istnienie niepokonanej siły naszej armii”⁶⁰. Polski badacz Michał Bohun, komentując tę apoteozę armii, wyjaśnił, że nie była to wyłącznie fantazja myślicieli

⁵² Ibidem, s. 8.

⁵³ Ibidem, s. 9.

⁵⁴ В.С. Соловьев, *Оправдание добра...*, s. 446.

⁵⁵ Рог. Н. Бердяев, *Судьба России...*, ss. 117–118.

⁵⁶ И.А. Ильин, *Духовный*, s. 48.

⁵⁷ В.Ф. Эрн, *Общее дело*, „Утро России” 1915, № 6, s. 2.

⁵⁸ Zob. В.Ф. Эрн, *Время славянофильствует...*, s. 38.

⁵⁹ С. Булгаков, *Война...*, s. 59.

⁶⁰ Е. Трубецкой, *Смысл войны*, s. 46.

religijnych: oddawała ona napięcie intelektualne typowe dla epoki⁶¹. W tym miejscu należy jednak przypomnieć wypowiedź Lwa Karsawina, który po doświadczeniu Wielkiej Wojny i rewolucji bolszewickiej, przestrzegał: „W obliczy braku wiary w ideał zniżamy się do bytu podobnego do zwierząt”⁶². O przeciętnym Rosjaninie natomiast napisał: „Utraciwszy wiarę, czuje on, że »wszystko jest dozwolone«”⁶³.

Duchowy sens wojny – wedle Iljina – miałyby też polegać na ukrywającym się w niej potencjale niewyczerpanej wręcz twórczości. Wojna naucza, że śmierć może być wielkim zwieńczeniem życia, inspirującym aktem twórczym, „prawdziwym aktem życia duchowego”⁶⁴. Pokój wyzwała lęk egzystencjalny, żalony strach o własne jednostkowe istnienie, wojna natomiast kształtuje postawy heroiczne, promuje rycerskie poświęcenie i przypomina o etosie zachowania honorowego. W tym sensie wojna przynosi uniesienie prawdziwe, duchowe i twórcze – konstatował myśliciel⁶⁵. Duchowe znaczenie wojny polega na tym, że inicjuje ona aktywność twórczą narodu, która może przetrwać nawet w okresie pokoju. „Świat oczekuje rosyjskiego słowa, rosyjskiej twórczości, porywu i natchnienia”⁶⁶ – pisał Bułgakow. Ferment walki może zatem dawać nadzieję na erupcję natchnienia i dłuższe trwanie sił ożywczej kreacji – niezbędnej dla rozkwitu kultury duchowej i tradycji. Wojna była dla Iljina dziełem twórczym, żywą sztuką, tworzoną przez ciała, dusze, uczucia, myśli i wolę wojownika – walka zbrojna nie była li tylko czysto fizyczną czy fizjologiczną konfrontacją uzbrojonych mas, lecz stawała się dziełem przy udziale żywej, duchowej woli. Transgresyjnie przenosiła do świata *sacrum*. Wyzwalała niespożytą energię i dawała, nieznaną dla czasów pokoju, nadzieję⁶⁷.

6. Nadzieje na wyzwolenie świata przez Rosję

Iljin w książce *Duchowy sens wojny* pisał, że wojna jest próbą ducha i sądem. Dla narodu rosyjskiego przerwanie okresu pokoju miało być wielkim wezwaniem do czynu i wyrazem żywej potrzeby duchowej⁶⁸. Wojna przeniosła Rosję do nowej rzeczywistości: „Dosłownie obudziliśmy się i otrzeźwiliśmy, zrozumieliśmy, co zagrzmiało nad naszymi głowami”⁶⁹. Została rozbudzona nadzieja na rozwiązanie odwiecznej zagadki istnienia Rosji. Stała się ona teraz – jak przekonywał Glinka

⁶¹ Zob. M. Bohun, *Oczyszczenie przez burzę. Włodzimierz Ern i moskiewscy neostłowianofile wobec pierwszej wojny światowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008, s. 158.

⁶² Л.П. Карсавин, *Восток, запад...*, s. 78.

⁶³ Ibidem, s. 79.

⁶⁴ И.А. Ильин, *Духовный*, s. 17.

⁶⁵ Zob. И. Ильин, *Основное...*, s. 825.

⁶⁶ С. Булгаков, *Война...*, s. 56.

⁶⁷ Zob. И.А. Ильин, *Духовный*, ss. 23–24, 38–39.

⁶⁸ Zob. ibidem, s. 13.

⁶⁹ Ibidem, s. 5.

(Wołżskij) – wyjątkowo intrygująca i pociągająca. Zakończenie sennego pokoju roznieciło ciekawość do granic: „Co wrażliwsze konstytucje przeczuwają odkrycie tajemnicy, jest ona teraz wyjątkowo bliska, jest gdzieś nie tyle obok nas, ile po prostu w nas, wewnątrz nas, bliska, swojska, gdzieś w środku...”⁷⁰. Glinka ogłaszał wojenne odkrycie misterium rosyjskiego bytu. Podobnie Ern patetycznie oznajmiał, że wreszcie zostanie rozwikłana odwieczna zagadka Rosji i cel jej istnienia. Nastąpi czas, kiedy Rosja wypowie światu swoje słowo i wyjawi swe przesłanie. Nie mogła tego uczynić w czasie pokoju – żyła wówczas w uśpieniu, bez możliwości ujawnienia swych potencji. Rosja podejmie się walki nie dla swych partykularnych interesów, lecz w imię prawdy (po wojnie Rozanow, aluzyjnie nawiązując do tych opinii, z przekąsem napisze o rosyjskim leniście i zaprzepaszczeniu szans⁷¹). Ern euforycznie ogłaszał nastanie przełomu, przekroczenie rubikonu, za którym Rosję czekała wielka zmiana, odrodzenie, napływ energii, sił witalnych, moment ogłoszenia swej misji wszechświatowej, udowodnienia „wszechświatowości duszy rosyjskiej”, urzeczywistnienia przepowiadanej po wielekroć światłej przyszłości Rosji, jej ofiarności w wypełnianiu wielkiego zadania historycznego (m.in. decydowania o losie Europy): „Przed Rosją odsłaniają się nowe, niezmiernie horyzonty”⁷². Podobnie Bierdiajew pisał o przewadze ontologicznej Rosji, która podczas wojny miała podnieść ludzkość na wyższy stopień bytu, skierować ku wielkim wartościom i natchnąć nową energią duchową⁷³. Jakie zadanie miała zrealizować Rosja?

Ksiądz Eugeniusz Trubeckoj w książce *Sens wojny* (1914) z emfazą ogłaszał światu: „Powołaniem Rosji jest bycie oswobodzicielką narodów”⁷⁴. W książce *Wojna i zadanie światowe Rosji* (1915) pisał: „Wolą losu Rosji została wyznaczona misja wyzwolicielska”⁷⁵. Autor utrzymywał, że Rosja służy ideałom ponadnarodowym, a narody patrzą na nią z nadzieją i są instynktownie prowadzone w ramiona Rosji wyzwolicielki. Ta misja obrony słabych przed agresywnymi potęgami i wskrzeszenia małych narodów miała doprowadzić ją do zbawienia i wiecznej wielkości⁷⁶. Zadaniem Rosji miało być odstraszenie drapieżnych państw i przeobrażenie się w centrum związku wszystkich narodów („bez rozróżniania na plemiona i wyznania”) żyjących w poczuciu bezpieczeństwa – właśnie dzięki Rosji⁷⁷. W książce *Dusza Rosji* (1915) Bierdiajew przekonywał czytelników, że naród rosyjski jest najbardziej ofiarny, nieszowinistyczny i absolutnie obcy jest

⁷⁰ А.С. Волжский (Глинка), *Святая Русь...*, s. 1.

⁷¹ Por. W. Rozanow, *Апокалипса наших czasów*, przeł. W. Krzemień, Wydawnictwo „Łuk”, Białystok 1998, s. 13.

⁷² В.Ф. Эрн, *Голос событий*, „Новое звено” 1914, № 47, s. 6.

⁷³ Zob. Н. Бердяев, *Судьба России...*, s. 202.

⁷⁴ Е. Трубецкой, *Смысл войны*, s. 9.

⁷⁵ Е. Трубецкой, *Война и мировая задача...*, s. 6.

⁷⁶ Е. Трубецкой, *Смысл войны*, s. 27, 31. Zob. idem, *Война и мировая задача России*, s. 9, 11.

⁷⁷ Zob. Е. Трубецкой, *Война и мировая задача...*, ss. 10, 17.

mu imperializm czy nacjonalizm; duszy rosyjskiej właściwy jest uniwersalizm i bezinteresowny misjonizm, ofiarna pomoc okazywana innym narodom. Ta misja pokojowa manifestuje się podczas Wielkiej Wojny – konstatował myśliciel⁷⁸. Autor dość enigmatycznie wyjaśniał, że Rosja wprawdzie jest też zdolna do ekscesów nacjonalistycznych, ale tylko podczas konfliktu zbrojnego, ukazując wówczas światu swe męskie oblicze⁷⁹. W tym miejscu należy skomentować, że za dość patetycznymi, euforycznymi frazami myślicieli, rozprawiających o ponadnarodowej misji Rosji o charakterze duchowym i materialnym, krył się konkretny plan. Po pierwsze, Rosja miała dokonać odrodzenia ducha w cywilizacji zachodniej – miało to oznaczać pokonanie racjonalizmu, odnowienie chrześcijaństwa zachodniego (Logosu) poprzez upowszechnienie prawosławia, powrót do ontologizmu i tradycjonalności, położenie kresu ateizacji, nihilizmowi, rewolucjom i burżuazyjnej brzydocie („»Barbarzyńska« Rosja uratuje Europę przed nią samą” – zapowiadał Bułgakow⁸⁰). Po drugie, Rosja jako żandarm i troskliwa opiekunka miała przynieść nadzieję słabym narodom (przede wszystkim słowiańskim), które zjednoczyłyby się wokół niej jako źródle najwyższych wartości, awangardy idei, czystości moralnej i altruizmu. Rosja miała zostać wybrana przez opatrność do roli przywódczyni narodów. Można w tym miejscu zadać pytanie, czy inkarnacją tego przeznaczenia nie będzie misja międzynarodalna pierwszego na świecie państwa komunistycznego, które pojawi się na mapie dziejów jeszcze w trakcie trwania wojny.

W tych wyidealizowanych obrazach Rosja miała posiadać umiejętność odradzania, wskrzeszania innych narodów, ochrony małych i bezbronnych przed zakusami większych agresorów. Powinna się odznaczać niespotykaną skromnością i mimo swej wielkości – pisał Trubieckoj – musi być gotowa stać się służebnicą innych narodów⁸¹. W oczach Bułgakowa jawiła się jako delikatna idealistka, naiwna wobec krwiożerczego Zachodu, którego intencje autor opisał w następujących słowach: „Nie dla pokoju i pomyślności [...] zwiększała swe siły, wykuwała swoje miecze Europa, przeciwnie: przygotowywała się do tej niesłychanej katastrofy”⁸². Jak stwierdził dalej Bułgakow, cywilizacją nowo europejską „[n]ie rządzi geniusz pokoju, nie dane jej jest ustanowienie pokoju, lecz odwrotnie [...] rozpalanie walki”⁸³. Bierdiajew utrzymywał, że Rosjanie byli absolutnie nieprzygotowani do prowadzenia wojny, zostali zaskoczeni, gdyż zawsze byli nastawieni pokojowo⁸⁴. Rosja ponoć zawsze występowała jako fanatyczna obrończyni pokoju – Kropotkin pisał, że za panowania Aleksandra II i Aleksandra III uratowała Francję przed

⁷⁸ Zob. Н. Бердяев, *Душа России*, Типография Т-ва И. Д. Сытина, Москва 1915, ss. 11–14.

⁷⁹ Ibidem, s. 24.

⁸⁰ С. Булгаков, *Война...*, ss. 43–44.

⁸¹ Е. Трубецкой, *Смысл войны*, s. 18.

⁸² С. Булгаков, *Война...*, s. 44.

⁸³ Ibidem, s. 50.

⁸⁴ Zob. Н. Бердяев, *Судьба России...*, s. 190.

niechybną klęską i kompromitacją⁸⁵. Rosjanie mieli być orędownikami nastania powszechnej sprawiedliwości między narodami, posiadać nadzwyczajne zdolności obdarowywania narodów wolnością i dysponować umiejętnościami negocjacyjnymi pozwalającymi okiełznywać zapędy agresywnych państw.

7. Zjednoczenie narodów słowiańskich warunkiem pokoju i światowej misji Rosji

Rosyjscy myśliciele religijni stawiali warunek, po wypełnieniu którego Rosja miała stać się duchową przywódczynią całego świata słowiańskiego, strażniczką pokoju i siłą odradzającą ducha Zachodu. Oczekiwali od niej pokornego przyznania się do grzechów popełnionych wobec bratnich narodów. Akt ekspiacji, do którego okazją była Wielka Wojna, miał zmanifestować wyższość moralną Rusi wobec germańskich agresorów uciskających m.in. Polskę. Pokuta miała zjednoczyć wszystkie narody słowiańskie wokół Rosji i dodać jej siły do wyzwolenia Konstantynopola z rąk niewiernych, dzięki czemu mogła stać się niekwestionowaną przywódczynią świata chrześcijańskiego.

Mikołaj Bierdiajew w książce *Dusza Rosji* (1915) napisał: „Wybija ta godzina historii świata, kiedy rasa słowiańska z Rosją na czele została wezwana do wypełnienia roli w życiu ludzkości”⁸⁶. Jeszcze przed 1914 r. w Rosji i w Niemczech rosła świadomość antagonizmu i nieuchronnej konfrontacji świata słowiańskiego z germańskim⁸⁷. Ern twierdził, że Słowianie (i Rosja jako największe państwo słowiańskie) byli główną przeszkodą na drodze do opanowania świata przez germański imperializm. Rosja tymczasem była zdeterminowana: albo zginąć, albo urzeczywistnić swe wszechsłowiańskie dzieło – pisał myśliciel⁸⁸. Rozanow natomiast utrzymywał, że wojna dała szansę na ujawnienie się uśpionego dotąd słowiańskiego uniwersalizmu i przywódczej roli Rosji⁸⁹. Wyzwolenie narodów słowiańskich Trubieckoj uznał za *conditio sine qua non* jedności duchowej Rosji⁹⁰. Według niego rozbiór Polski był grzechem historycznym uniemożliwiającym Rosji zrealizowanie misji dziejowej: „Musimy przede wszystkim zrzucić z siebie ciężki kamień ciężący nad naszą duszą i paraliżujący nasze siły duchowe. Odrodzenie Polski będzie dniem świetlistego zmartwychwstania dla samej Rosji”⁹¹. Wojna

⁸⁵ Zob. П.А. Кропоткин о войне, s. 6.

⁸⁶ Н. Бердяев, *Душа России*, s. 5.

⁸⁷ Por. W. Bruce Lincoln, *In War's Dark Shadow. The Russians Before the Great War*, Cornell University Press, New York 1980, ss. 411–312.

⁸⁸ Zob. В.Ф. Эрн, *Что такое форсировка?*, w: idem, *Сочинения*, s. 359.

⁸⁹ Zob. В.Розанов, *В новолетие 1915 года*, w: *Собрание сочинений*, т. 23: *На фундаменте прошлого. Статьи и очерки 1913–1915 гг.*, Республика, Москва 2007, s. 419.

⁹⁰ Е. Трубецкой, *Смысл войны*, s. 20.

⁹¹ Ibidem, s. 46.

zbliżyła oba braterskie narody, które miały podobne cele historyczne (pokonanie Niemiec, odrodzenie Europy). Myśliciel jednocześnie oczekiwał od Polaków przełamania w sobie wielowiekowej niechęci do Rosjan. Wolni Polacy, Serbowie i Czesi mieli stanowić swoisty bufor bezpieczeństwa dla Rosji, izolować ją od żywiołu germańskiego – Trubieckoj kalkulował zatem również cele praktyczne („geopolityczne”)⁹². Podobnie Wiaczesław Iwanow rozpoznawał w wojnie moment wielkiego pojednania z Polakami i stworzenia słowiańskiej rodziny⁹³. Nastąpić miało wielkie zjednoczenie sił słowiańskich przeciwko germańskim najeźdźcom. Ern przekonywał, że wspólnym wrogiem Rosji i Polski pozostaje germanizm, germański militarizm; nastąpiła historyczna chwila rozpoczęcia braterskiego dialogu z Polakami, z którymi łączyło Rosjan posłannictwo religijne, wspólna dusza i poczucie ontologizmu⁹⁴. Iwanow z podziwem pisał o żarze chrześcijańskim Polski⁹⁵. O geniuszu religijnym narodu polskiego pisał też Bułgakow. Zwracał on uwagę na konieczność pogodzenia się z bratnim narodem słowiańskim, lecz nie wyrażał entuzjazmu dla suwerenności Polski, która mogłaby zagrozić interesom Rosji⁹⁶. Choć dla Rozanowa priorytetem było wsparcie Polaków, zjednoczenie ziem polskich (wyrwanie ich z rąk germańskich), to wyznaczał im konkretne miejsce w hierarchii – zjednoczenie pod berłem carskim po pokonaniu Niemiec⁹⁷.

Koncepcja pojednania się z uciskanym dotąd narodem słowiańskim miała głębszy kontekst. Rosyjscy myśliciele religijni uzależnili wyzwolenie Carogrodu przez Rosję od wcześniejszego wyzwolenia polskich braci. Trubieckoj przekonywał, że hańbiący udział w rozbiórce Polski uniemożliwiał historyczne dzieło odzyskania Konstantynopola⁹⁸. Wyłącznie nawrócenie się Rosji i przemienienie jej w obrończynię słabych, skrzywdzonych narodów dawałoby jej moralne prawo do opanowania cieśnin czarnomorskich. Pozytywne rozstrzygnięcie sprawy polskiej miało umożliwić zjednoczenie Słowian (wyzwolenie ich spod wpływów germańskich), następnie odrodzenie duchowe Europy i wyniesienie prawosławnego imperium do roli przewodniczki wskazującej drogę do apokaliptycznego zwieńczenia dziejów. Rosja miała stać się Trzecim Rzymem, nowym Bizancjum, którego miejsce duchowe zajęła po upokarzającym upadku starego Bizancjum; teraz natomiast – oznajmiał Bułgakow – Rosja przygotowuje się do wkroczenia do

⁹² Zob. *ibidem*, ss. 13–15, 20, 34–35.

⁹³ Zob. В. Иванов, *Славянская мировщина*, „Новое звено” 1914, № 49, ss. 4–6.

⁹⁴ Zob. В. Эрн, *Острие польско-русских отношений*, „Новое звено” 1915, № 3, ss. 14–17. Por. Н. Бердяев, *Судьба России...*, s. 160–166.

⁹⁵ Zob. В.И. Иванов, *Духовный лик славянства*, w: *idem*, *Собрание сочинений*, т. 4, Foyer Oriental Chrétien, Брюссель 1987, s. 671.

⁹⁶ Por. С. Булгаков *Три идеи*, w: *idem*, *Pro et contra*, Издательство Русского Христианского Гуманитарного Института, Санкт-Петербург 2003, ss. 272–279.

⁹⁷ Zob. В.В. Розанов, *Война 1914 года...*, ss. 96–98, 117–137.

⁹⁸ Zob. Е. Трубецкой, *Национальный вопрос. Константинополь и святая София*, Тип. Т-ва И.Д. Сытина, Москва 1915, ss. 24, 30–31.

grodu Konstantyna, objawiając światu nowo bizantyjską, rosyjsko-prawosławną kulturę chrześcijańskiego Wschodu. Wówczas zamknie się krąg historii świata⁹⁹. W ten sposób nadzieja na zwyciężenie pokoju, ożywcza wojna, której ofiarna Ruś nie chciała w głębi serca, miały przynieść ostateczne odrodzenie duchowe świata i zakończenie dziejów pod przywództwem imperium prawosławnego.

Zakończenie: Rosja cierpiąca i ofiarna (1914 i 2014/2022)

Ern w roku 1914 zapowiadał patetycznie, że wojna przyniesie cud zbliżenia między ludźmi i narodami, a Rosja pokutując za dawne grzechy popełnione wobec braci Słowian, zawierając pokój wewnątrz Rosji, ogłosi nastanie wieczystego pokoju światowego. Autor przekonywał, że pokój Boży jest kategorią absolutną i może się realizować drogą największych, krwawych bitew i katastrof – przynosząc ostateczny triumf nad śmiercią duchową, która najczęściej sieje postrach w czasach pokoju ziemskiego¹⁰⁰. Bierdiajew natomiast przekonywał, że nie należy w wojnie widzieć tylko przemocy i zabijania, bowiem czasy pokoju są z zasady ufundowane na przemocy. Argumentował, że przed wybuchem Wielkiej Wojny było nawet więcej woli mordowania; konflikt zbrojny jedynie zmaterializował nienawiść i wrogość. Bierdiajew dążenie abstrakcyjnego pacyfizmu do powstrzymania wojen nazwał bezdennie głupim¹⁰¹. Pacyfiści nie widzą tego, że wojna jest immanentną karą i immanentnym odkupieniem, przejściem od nienawiści do miłości, a miłości w nienawiść, że w wojnie przeplata się diabelska ciemność z boską jasnością, iż jest materialnym ujawnieniem pierwotnych sprzeczności bytu, odsłonięciem irracjonalności życia. Bierdiajew konstatował: „Nie wolno nam wierzyć w wieczny, racjonalny pokój”¹⁰². Apokalipsa zapowiada wojny, bynajmniej nie zapowiada chrześcijaństwa pokojowego i bezbolesnego zakończenia historii światowej; aniołowie Boży nadal walczą z aniołami szatana, a sam Chrystus przyniósł światu nie pokój, lecz miecz – konkludował autor¹⁰³.

Omawiani w niniejszym studium myśliciele traktowali wojnę jako sprowokowany przez Europę moment triumfu duchowego tradycjonalistycznej, prawosławnej Rosji. Znienawidzony przez Rosję konflikt zbrojny miał obnażyć upadek racjonalistycznej, materialistycznej i kapitalistycznej cywilizacji zachodniej. Według Erna był to czas wielkiego odrodzenia Rosji: „Nasze sumienie narodowe od dawna nie było tak czyste, jak podczas tej wojny”¹⁰⁴. Myśliciel następnie ogłaszał, że Rosja

⁹⁹ С. Булгаков, *Война...*, s. 56.

¹⁰⁰ В.Ф. Эрн, «И на земли мир». 25 декабря, „Утро России” 1914, № 322, s. 2.

¹⁰¹ W tym kontekście ostrą krytykę tołstoizmu przeprowadził Ern: В.Ф. Эрн, *Толстой против Толстого*, w: *О религии Льва Толстого*, Путь, Москва 1912, ss. 214–248.

¹⁰² Н. Бердяев, *Судьба России...*, s. 180.

¹⁰³ Zob. *ibidem*.

¹⁰⁴ В.Ф. Эрн, «И на земли мир»..., s. 2.

zbliżyła się do Bożego pokoju, została zmuszona do ofiarnego czynu i mimowolnie wciągnięta do wojny, by zrealizować świętą misję¹⁰⁵. Dlatego Ern głosił potrzebę trwania w niechcianej, ale nieuchronnej wojnie z Zachodem¹⁰⁶.

Rosja w tych wizjach występowała jako ofiarna wyzwolicielka słabych i skrzywdzonych przez krwiożerczy, demoniczny Zachód, jako męczennica, cierpiąca, rozpaczliwie broniąca się przed inwazją zła. Pitirim Sorokin – rosyjsko-amerykański socjolog i myśliciel tradycjonalistyczny, świadek wojny i rewolucji – w 1922 r. nie potrafił ukryć emocji i współczucia dla Rosji doświadczonej przez historię: nie zdołała zjednoczyć ziem słowiańskich, ale po krwawej wojnie domowej dane jej było przeobrazić się w męczennicę, choć o czerwonym obliczu:

Głębokiej boleści doświadczył i nadal doświadcza naród rosyjski. Z gorzkiej czasy cierpień wypił on do dna. Został ukrzyżowany za swoje i cudze przewinienia... Został „Synem człowieczym”, przyjmującym na siebie grzechy świata... Teraz odkupił te grzechy. Jest już oczyszczony... jest czystszy od wielu innych narodów, grzeszących, ale nie tak dotkliwie cierpiących¹⁰⁷.

Sto lat później, od 2014 r., ze strony Rosjan znów padają argumenty historyczne o pacyfizmie Rosji, która musi się bronić przed Zachodem wykorzystującym do walki z nią instrumentalnie, w tym przypadku, Ukrainę. To konfrontacja dobra ze złem: 30 września 2022 r., w dniu dokonania aneksji części Ukrainy, Putin objaśniał Rosjanom, iż uszanowanie woli nowych regionów poprowadzi do zapanowania pokoju; natomiast agresja Zachodu wobec Rosji wzięła się z zachodniego satanizmu. Następnie objaśniał nieco groteskowo: „Dla nich zagrożenie stanowi nasza myśl i filozofia, dlatego dokonują zamachu na naszych filozofów”¹⁰⁸. Sto lat temu carscy publicyści, podobnie jak dzisiaj putiniści, ostrzegali przed zachodnimi zapędami nekolonialnymi i nawoływali Rosję do heroicznej wojny obronnej, ojczyźnianej. Dziennikarz Aleksander Bogdanowicz pisał: „[j]eśli nie chce ona [Rosja – M.J.] stać się kolonią niemiecką, to musi zjednoczyć wszystkie siły, ażeby pracować nad swoim odrodzeniem”¹⁰⁹. Rosja żyje dziś w poczuciu apokaliptycznego zagrożenia. Od 24 lutego 2022 r. motyw beznadziejnej, rozpaczliwej obrony i niechcianej wojny jest obecny w większości przemówień Putina. Prezydent Rosji podjął się próby zdefiniowania wroga i jego intencji: „Chcę powiedzieć o tym, jaki wróg stoi przed nami, kto porzuca pokój na rzecz nowych wojen i kryzysów, czerpiąc z tej tragedii swoją krwawą korzyść”¹¹⁰. Rosja ponownie została ukazana jako ofiara, męczen-

¹⁰⁵ Zob. ibidem.

¹⁰⁶ Zob. В.Ф. Эрн, *Время славянофильствует...*, s. 34.

¹⁰⁷ П.А. Сорокин, *Современное состояние России*, Кооперативное издательство, Прага 1922, s. 107.

¹⁰⁸ Подписание договоров о принятии ДНР, ЛНР, Запорожской и Херсонской областей в состав России, <http://www.kremlin.ru/events/president/news/69465> [dostęp: 20.04.2023].

¹⁰⁹ А.Е. Богдановский, *Что такое борьба с немецким засилием*, Типография П.П. Усова, Петроград 1917, s. 30.

¹¹⁰ Подписание договоров...

nica, jako strona zaatakowana, broniąca tradycji chrześcijańskiej, najwyższych wartości i kultury duchowej. Niechcianej wojnie towarzyszy również nadzieja na zwycięstwo pokoju stanowiącego zagrożenie dla Rosji.

Literatura

- Bierdiajew M., *Sens twórczości. Próba usprawiedliwienia człowieka*, przeł. H. Paprocki, Antyk, Kęty 2001.
- Bohun M., *Oczyszczenie przez burzę. Włodzimierz Ern i moskiewscy neosłowianofile wobec pierwszej wojny światowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008.
- Bruce Lincoln W., *In War's Dark Shadow. The Russians Before the Great War*, Cornell University Press, New York 1980.
- Bułgakow S., *Na uczcie bogów. Pro et contra. Dialogi współczesne*, w: *De profundis. Z głębokości. Zbiór rozpraw o rewolucji rosyjskiej*, przeł. zespół „Aletheia”, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1988.
- Dostojewski F., *Dziennik pisarza*, przeł. M. Leśniewska, t. II–III, PIW, Warszawa 1982.
- Dostojewski F., *Z notatników*, przeł. Z. Podgórzec, Czytelnik, Warszawa 1979.
- Ern W.F., *Kilka słów o Logosie, filozofii rosyjskiej i duchu naukowym*, przeł. M. Bohun w: *Niemarksistowska filozofia rosyjska. Antologia tekstów filozoficznych XIX i pierwszej połowy XX wieku. Część druga*, red. L. Kiejzik, Ibidem, Łódź 2002.
- Ern W.F., *Od Kanta do Kruppa*, przeł. M. Bohun, w: *Niemarksistowska filozofia rosyjska. Antologia tekstów filozoficznych XIX i pierwszej połowy XX wieku. Część druga*, red. L. Kiejzik, Ibidem, Łódź 2002.
- Ferguson N., *The Pity of War*, Basic Books, New York 1999.
- Gumplowicz L., *System socjologii*, Wydawnictwo Spółki Nakładowej, Warszawa 1887.
- Hegel G.W.F., *Zasady filozofii prawa*, przeł. A. Landman, PWN, Warszawa 1969.
- Jaeger W., *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*, tłum. M. Plezia, H. Bednarek, Fundacja Aletheia, Warszawa 2001.
- Jahn H.F., *Patriotic Culture in Russia during World War I*, Cornell University Press, London 1998.
- Rozanow W., *Apokalipsa naszych czasów*, przeł. W. Krzemień, Wydawnictwo „Łuk”, Białystok 1998.
- Tukidydes, *Wojna peloponeska*, tłum. K. Kumaniecki, Czytelnik, Warszawa 1988.
- Бердяев Н., *Душа России*, Типография Т-ва И. Д. Сытина, Москва 1915.
- Бердяев Н., *Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности*, Издательство Г.А. Лемана, С.И. Сахарова, Москва 1918.
- Богдановский А.Е., *Что такое борьба с немецким засилием*, Типография П.П. Усова, Петроград 1917.
- Булгаков С., *Три идеи*, w: idem, *Pro et contra*, Издательство Русского Христианского Гуманитарного Института, Санкт-Петербург 2003.
- Булгаков С., *Война и русское самосознание*, Типография Т-ва И. Д. Сытина, Москва 1915.

- Булгаков С., *Человечность против человекобожия. Историческое оправдание англо-русского сближения*, „Христианская мысль” 1917, № 5–6.
- Волжский (Глинка) А.С., *Святая Русь и русское призвание*, Тип. т-ва Сытина, Москва 1915.
- Иванов В., *Славянская мировщина*, „Новое звено” 1914, № 49.
- Иванов В.И., *Духовный лик славянства*, w: idem, *Собрание сочинений*, т. 4, Foyer Oriental Chrétien, Брюссель 1987.
- Иванов В.И., *Легион и соборность*, w: idem, *Собрание сочинений*, т. 3, Foyer Oriental Chrétien, Bruxelles 1979.
- Ильин И., *Основное нравственное противоречие войны*, „Вопросы философии и психологии” 1914, Год XXV, кн. 125 (V).
- Ильин И.А., *Духовный*, Тип. т-ва Сытина, Москва 1915.
- Карсавин Л.П., *Восток, запад и русская идея*, Academia, Петербург 1922.
- Мережковский Д.С., *Невоенный дневник. 1914–1916*, «Огни», Петроград 1917.
- П.А. Кропоткин о войне, Типография т-ва Рябушинских, Москва 1916.
- Подписание договоров о принятии ДНР, ЛНР, Запорожской и Херсонской областей в состав России*, <http://www.kremlin.ru/events/president/news/69465> [dostęp: 20.04.2023].
- Розанов В., *В новолетие 1915 года*, w: *Собрание сочинений*, т. 23: *На фундаменте прошлого. Статьи и очерки 1913–1915 гг.*, Республика, Москва 2007.
- Розанов В.В., *Война 1914 года и русское возрождение*, Тип. т-ва А.С. Суворина, Петроград 1915.
- Соловьев В.С., *Оправдание добра. Нравственная философия*, w: *Собрание сочинений Владимира Сергеевича Соловьева*, т. VIII, Книгоиздательское Товарищество «Просвещение», Петербург 1914.
- Сорокин П.А., *Современное состояние России*, Кооперативное издательство, Прага 1922.
- Степун Ф.А., *Из писем прапорщика-артиллериста*, Пламя, Прага 1926.
- Тарле Е., *Истории русско-германских отношений в новейшее время*, „Русская мысль” 1914, Кн. XI.
- Трубецкой Е., *Война и мировая задача России*, Тип. товарищества И.Д. Сытина, Москва 1915.
- Трубецкой Е., *Национальный вопрос. Константинополь и святая София*, Тип. Т-ва И.Д. Сытина, Москва 1915.
- Трубецкой Е., *Отечественная война и ее духовный смысл*, Тип. Т-ва И. Д. Сытина, Москва 1915.
- Трубецкой Е., *Смысл войны*, Товарищество типографии А.И. Мамонтова, Москва 1914.
- Франк С.Л., *О поисках смысла войны*, „Русская мысль” 1914, т. XII.
- Эрн В., *Острие польско-русских отношений*, „Новое звено” 1915, № 3.
- Эрн В.Ф., *Культурное непоминание. Ответ С.Л. Франку*, w: idem, *Сочинения*, Издательство Правда, Москва 1991.
- Эрн В.Ф., *Меч и Крест (Вместо предисловия)*, w: idem, *Сочинения*, Издательство Правда, Москва 1991.
- Эрн В.Ф., *Послесловие. На пути к логизму*, w: idem, *Сочинения*, Издательство Правда, Москва 1991.
- Эрн В.Ф., *Общее дело*, „Утро России” 1915, № 6.

- Эрн В.Ф., *«И на земли мир»*. 25 декабря, „Утро России” 1914, № 322.
- Эрн В.Ф., *Время славянофильствует. Война, Германия, Европа и Россия*, Типография Т-ва И. Д. Сытина, Москва 1915.
- Эрн В.Ф., *Голос событий*, „Новое звено” 1914, № 47.
- Эрн В.Ф., *Ненужные рыдания*, „Утро России” 1915, № 22.
- Эрн В.Ф., *Толстой против Толстого*, w: *О религии Льва Толстого*, Путь, Москва 1912.
- Эрн В.Ф., *Что такое форсировка?*, w: *idem, Сочинения*, Издательство Правда, Москва 1991.

